September, 2016
Volume-5, Issue-19

ISSN 2278-4381

SHANTI E
JOURNAL OF RESEARCH

Most Referred & Peer Reviewed
Multi Disciplinary E Journal of Research

CHIEF EDITOR
Dr. Rajeshkumar A. Shrimali
Assistant Professor
Shree H. S. Shah College of Commerce, Modasa.

CO-EDITOR
P.R. SHARMA

EXECUTIVE EDITOR
Rambhai V. Baku

Scanned with CamScanner

Peer Review Committee-

Name	Designation	Subject	Place/college
Dr.devjibhai maru	Assistant Professor	Sociology	Government Arts College-Talaja.Dis-Bhavnagar.
Dr.Mahendrakumar A.Dave	Associate Professor	Sanskrit	Shree Somanath Sanskrit University-Veraval.
Dr.Parvinsinh R.Chauhan	Associate Professor	Hindi	Bosmiya Arts & Commerce College-Jetpur.
Dr. Bhaveshbhai L.Dodiya	Assistant Professor	chemistry	R.R.Lalan College-Bhuj.
Dr. Nareshkumar Yayantilal Parikh	Associate Professor	History	P.S.Scince & H.D. Arts College-Kadi.
Dr.Nimeshkumar D.Chaudhari	Associate Professor	Physical Education	Faculty of Physical Education & Sports science Gujarat Vidyapith, Sadara, Gandhinagar

Scanned with CamScanner

निर्भयभीमव्यायोगस्य समीक्षात्मक मूल्यांकन

44

डॉ.महेन्द्रकुमार: अं.दवे
एसोसियेटप्रोफेसर,साहित्यविभाग,
श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी,वेरावलम्,
गुजरातम्.

पं.रामचन्द्र: आचार्य हेमचन्द्रस्य पट्टशिष्य: आसीत् । नलविलासे कथयति यत् " दत्त: श्रीमदाचार्य हेमचन्द्रस्य शिष्येण रामचन्द्रण "।[1] तेन स्वकृतिषु तथा अन्य ग्रन्थेषु अनेक स्थलेषु आत्मानं रामचन्द्रस्य शिष्यं दर्शयित्वा पूज्यपादस्य गुरुवंदना कृताऽस्ति । यथा-

शब्द-प्रमाण-साहित्य-छन्दोलक्ष्मविद्याविनाम् ।
श्री हेमचन्द्रपादानां प्रसादाय नमो नम: ॥[2]

व्याकरणन्यायसाहित्यछन्द:शास्त्रस्य लक्षणग्रन्थानां रचनाकर्तु: हेमचन्द्राचार्यस्य प्रशन्नतायै वयं तं नमस्कुर्म: । एवं हेमचन्द्रसूरे: आचार्यस्य योग्योत्तराधिकारीशिष्य रूपेण रामचन्द्राचार्य: प्रसिद्धिं गत: । गुर्जर प्रदेशस्य प्रसिद्धं राज्यं अणहिलपट्टण: विदुषां प्रमुखं आश्रयस्थानं आसीत् । ११ त: १३शताब्दिपर्यन्तं भीमदेव,कर्णदेवं,जयसिंहसिद्धराज, कुमारपालादिनां राज्ञां शाशने अणहिलपट्टणम् पंडितानां महाकविनाश्च विद्याधामं आसीत् ।

रामचन्द्रस्य बाल्येऽपि शीघ्रकवित्वशक्तिं परीक्ष्य प्रसन्नेन सिद्धराजजयसिंहेनास्मै 'कविकट्टारमल्लस्य विरुदं दत्तम् । एकदा ग्रीष्मऋतो: प्रचण्डताया: चर्चायां स्वसभाया: सदस्यान् अपृच्छन् यद् "ग्रीष्मकाले दिवसा:कथं दीर्घा:भवन्ति । तदा तत्र उपस्थिता:रामचन्द्र:कथयति – "यदा नृप:दिग्विजयार्थं गच्छति तदा सैनिकानां धावकानां अश्वानां खुरै: अङ्गिता ईलि: आकाशङ्गां गच्छति । तद् ते अश्वा: हरितं तृणं दृष्ट्वा तदत्तुं (भक्षयितुं) तिष्ठन्ति ।अत: तेषां निश्चितं स्थलं गन्तुं विलंब: भवति । अत: दिवस: गुरुतर:भवति । यथा-

"देव ! श्रीगिरिदुर्गमल्ल ! भवतोदिग्जैत्रयात्रोत्सवे ,
धावद्वीरतुरङ्गनिष्ठुरखुरक्षुण्णक्षमामण्डलात् ।
वातोद्धुतरजोमिलत्सुरसरित्सङ्जात् पङ्कस्थली –
दूर्वा चुम्बनचञ्चुरा रविहयास्तेनाति (नैव)वृद्धं दिनम् ॥

चमत्कृतेन सिद्धराजेनोक्तम्- सद्यो नगरं वर्णाय पत्तनाभिधानम् ।

एतस्यास्य पुरस्य पौरवनिता चातुर्यतानिर्जिता मन्ये नाथ ! सरस्वती जडतया नीरं वहन्ती स्थिता ।
कीर्तिस्तम्भमिषोच्चदण्डरुचिरामुत्सूत्र्य वाहावलीतन्त्रीकां गुरुसिद्धभूपतीसरस्तुम्वीं निजां कच्छपीम् ॥[3]

एवं कवे: काल्पनाशक्त्या प्रसन्नोभूत्वा सिद्धराजेन अणहिलपट्टनस्य नगरस्य वर्णनार्थे कथयति । तदा शीघ्रकविना तत्कालमेव पाटणस्य चमत्कारिकं वर्णनं कुर्वन् प्रथम:श्लोक: रचिता ।अनेन प्रसंगेन प्रसन्नोभूत्वा सिद्धराज: तस्मै रामचन्द्राय 'कविकट्टारमल्ल'इति उपाधिं दत्तवान् ।

रघुविलासे कवि: स्वपरिचयं सर्वाधिकं ददाति ।तत्र स्वस्व पञ्चानाम् ग्रन्थानाम् उल्लेख: करोति ।[4] अनया रीत्या अन्यत्राऽपि हेमचन्द्राचार्यस्य कृपया प्रवन्धरचनाया: उल्लेखं करोति । सत्यहरिश्चन्द्र:,निर्भयभीमव्यायोग:,इत्यन्यो: प्रस्तावनायां अपि उल्लेखं कृतवान् । तत्र विद्यात्रय्या: उल्लेखं कृत्वा न्यायशास्त्रे,व्याकरणशास्त्रे,साहित्यविद्यायां इति शास्त्रत्रयेषु विद्वत्वं सिद्धम् । यथा-

शब्दलक्ष्म-प्रमालक्ष्म-काव्यलक्ष्म-कृतश्रम: ।
वाग्विलासस्त्रिमार्गो नौ,प्रवाह इव जाह्नुज: ॥[5]

[1] नलविलास-प्रस्तावनायाम्
[2] नाट्यदर्पणम् -४-१
[3] नाट्यदर्पणम् - (आ.वि.) पृ.२१
[4] पञ्चप्रवन्धमिषपञ्चमिखानकेन विद्वन्मन:सदसि नृत्यति यस्य कीर्ति: ।
विद्यात्रयीचणमचुम्बितकाव्यतन्द्रं कस्तं न वेद सुकृती किल रामचन्द्रम् ?॥ (रघुविलासे-प्रस्तावनायाम्)
[5] नाट्यदर्पणम्-विवृति-४

रामचन्द्रेण स्वयं शतग्रन्थानां रचनाकृता इति दर्शयति । स: आत्मानं प्रबंधकर्ता इति मन्यते ।यत्र तस्य ४७ (सप्तचत्वारिंशत्) कृतीनां नामानि प्राप्यन्ते । संभवोऽस्ति यत् तस्य अन्ये ग्रन्था: अपि मिलिष्यन्ति ।अत्र 'शत'शब्द: अति संख्याया: निर्देशं करोति ।

एकदा राजा कुमारपाल: हेमचन्द्राचार्यस्य निवासे अतीव गंभीरां चर्चां करोतिस्म । तदा रामचन्द्रस्य अन्य सहाध्यायिभि: तत्र उपस्थिता:आसीत् ।अजयपालो उत्तराधिकारी भवितुम् न योग्यम् । इति विषयिकी चर्चायां रामचन्द्रस्य विरोधं दृष्ट्वा यदा अजयपाल: उत्तराधिकारीरूपेण अभवत् तदा तं अग्निना तप्तेन लोहखण्डे स्थापयित्वा देहान्तदण्डं कृतासीत् । एवं नाट्यशास्त्रविषयस्यालोचक: विद्वान् रामचन्द्र: तत्कालीनस्य राजकीयस्य षड् यंत्रस्य भोगी समभवत् ।

निर्भयभीमव्यायोगस्य कथापरिचय:-

अत्र रामचन्द्र: महावीरस्वामिन: मङ्गलस्तुतिं करोति यथा-

तपोभिर्दुस्तपैर्येन संताप्यात्मानमूर्जिता: ।
जिता रागादयस्तस्मै कस्मैचित् प्रणिदध्महे ॥[6]

तत् पश्चात् सूत्रधार: सहृदयान् आनन्दस्य उद्देशस्य उल्लेखं करोति । अनंतरं प्रवन्धशतकर्ता: रामचन्द्र: भरतकुलस्य समृद्धिमस्ति इति ध्वनि: आगच्छति । पश्चात् भीम अर्जुनस्य कथयति – हे भ्राता ! यावत् पर्यन्तं अहं पाञ्चालीं वनस्य शोभां करोमि तावत् पर्यन्तं गाण्डीवं धारणं कृत्वा महाराज युधिष्ठिरेण सह त्वरया आगम्यताम् । तदनान्तरं द्रौपदींवन्यवेषे दृष्ट्वा भीम: सक्रोधं 'ममान्त:करणे कौरवान् ज्वालयन् क्रोधाग्नि: ज्वलयति " इति कथयति ।[7] भीमस्य विषाद युक्तानि वचनानि श्रुत्वा द्रौपदी विचक्षणया: स्त्रिय: वार्तां प्रकटयति। चर्चाया: अन्ते वन्यस्य शोभां द्रष्टुम् उभयो: वने आगच्छत: । वने द्रौपदी भयं अनुभवति । तत्र उपहारपुरुष: वृद्धमात्रा पत्न्यासह आगच्छति । स कथयति वने वक नामा राक्षसस्य समीपे प्रतिदिनं एकस्य जीवस्य भोजनार्थे प्रेषितुम् व्यवस्थाकृताऽस्ति । वृद्धमाता भीमस्य सदैन्यम् कथयति – "परमेसर ! एदस्स पिआवि रक्खसेण भक्खिदो, अवरेवि सत्त भायरो भक्खिदा, एस अट्ठमो मह पुत्तो एगोच्चिय चिट्ठदि, ता रक्खसादो एदं रक्खेहि । " अर्थात् "परमेश्वर ! एतस्य पुताऽपि राक्षसेन भक्षित: अपरेऽपि सप्त भ्रातरे भक्षिता, एष अष्टमो मम पुत्र एक एव तिष्ठति,तस्मात् राक्षसात् एनं रक्ष ।श्रुत्वा भीम: योजनां कारयति । योजनानुसारं युधिष्ठिर,अर्जुन,नकुलादिपात्राणाम् सहायै: भीम: राक्षसस्य संहारं करोति ।

<u>निर्भयभीमव्यायोगस्य समीक्षणम :-</u>

निर्भयभीमव्यायोगस्य मूलं तु सुप्रसिद्धं महाभारते विद्यते । परं च अत्र रामचन्द्र: परिवर्तनानि एवं परिवर्धनानि अपि करोति । वक वधस्य घटना महाभारते द्रौपद्या: विवाहात् पूर्वं भवति ।परंतु अत्र व्यायोगे इयं घटना द्रौपद्या: उपस्थित्यां भवति । मूले वक वधाय कुन्ता भीमस्य प्रेषयति किन्तु व्यायोगे कुन्ताया: पात्रस्य अभावो वर्तते । व्यायोगप्रकारस्य अस्मिन् एकाङ्की रुपके व्यायोगस्य सर्वाणि लक्षणानि संमिताऽस्ति । व्यायोगस्य प्रकारानुसारं अत्र कथानकं इतिहास प्रसिद्धं,नायकभीम: प्रख्यात, दिव्य, राजर्षि, यशस्वी,धीरोद्धतोऽस्ति । स्त्रीपात्राणां न्यूनत्वं एवं पुरुषपात्राणां बाहुल्यमपि वर्तते । अत्र एकदिवसीय घटना तथा युद्धसंघर्ष पूर्णरुपेण दृश्यते ।परंतु आचार्य भरतस्य नियमानुसारं अत्र युद्धं न न दर्शयति किन्तु निर्देशं एव करोति । व्यायोगानुसारं गर्भ एवं अवमर्श:संन्धयो: अभावं दर्शयित्वा मुख,प्रतिमुख,निर्वहणसंधिनाम् विनियोग: दर्शिता: । तथा च व्यायोगे रसानां दीप्ति: हास: शृङ्गार: शान्त रसादन्या भवेत् ।कदाचित् शृङ्गाररस: अल्पप्रमाणे दृश्यते ।तथापि शेषाणाम् रसानाम् उत्कर्ष: भवेत् ।तत्राऽपि वीररस: एवं रौद्ररसश्च मुख्यरुपेण भवेत् । रसानाम् विषयेऽपि अत्र धर्मवीर:युद्धवीरश्च दृश्यते ।अत्र आरंभत: फलागमतिस्र वकराक्षसस्य वध:पर्यन्तं भवति ।व्यायोगे कैशिक्या:वृत्ते: अभावो वर्तते । निर्भयभीमव्यायोगेऽपि कैशिक्या:वृत्ते: अभावो वर्तते । इत्थं रामचन्द्र: निर्भयभीमव्यायोगे संपूर्णरीत्या व्यायोगस्य लक्षणानां अनुसरणं करोति ।

[6] निर्भयभीमव्यायोग:-मङ्गलाचरणम्
[7] उन्मीलत्केतकीनां मखदलितदलै:कर्णयो: कुण्डलश्री-
गण्डाभोगस्थलस्य द्विरद्मदजलैर्मण्डनाडम्बराणि ।
मार्णालैस्ततन्तुजालैर्वलयविरचिति:किञ्चचञ्चत्कलाऽर्च्यो-
वन्यो वेषस्तवैष ज्वलयति कुरुषु क्रोधवह्नि ममान्त: ॥ -निर्भयभीमव्यायोग:-४.

Scanned with CamScanner

निर्भयभीमव्यायोगे वर्णने कौशल्यं दृश्यते ।रामचन्द्रः स्थलवर्णनस्य माध्यमेन प्रकृति वर्णनं अवश्यमेव करोति। वने भीमः द्रौपदीं वनस्य शोभां दर्शयन् कथयति यत्-

एते निर्झरझात्कृतैस्तु मिलितप्रस्थोदराः क्ष्माभृतः-
किञ्चैते फलपुष्पपल्लवभरैर्व्यस्तातपाःपादपाः।
चक्रोऽप्येष वधूमुखार्धदलितैर्वृत्तिं विद्यत्ते विशैः -
कान्तां मन्द्ररुतस्तथैव परितः पारापतो नृत्यति ॥[8]

बकराक्षसस्य भयानकवर्णने रामचन्द्रस्य पात्राणां वर्णनकलां दर्शयति। एवं च भीमस्य वर्णनं तथा युद्धवर्णनं रामचन्द्रः सुंदर रुपेण करोति।

युद्धप्रधान निर्भयभीमव्यायोगे नाट्यकारस्य संवादकलां विशेषरुपेण संमार्जितां दृश्यति । अत्र ब्राह्मण परिवारयोः संवादः,भीमः-द्रौपद्योः संवादः, दौपद्याः व्याघ्रमुखेन – सुकर मुखेनसह संवादः,तथैव दौपद्याः अन्यैःपण्डवैःसह संवादाः अद्भुताःसन्ति। रामचन्द्रस्य भाषाप्रभुत्वमपि अत्र विशेपतया संमार्जितम् प्रतिभाति। अत्र भाषा भावानुसारेण परिवर्तिताऽस्ति। भीम-बकादि पात्राणि संस्कृतभाषायाः प्रयोगं कुर्वन्ति ।यदा व्याघ्रप्रमुख सुकरमुखादि तथा द्रौपदी आदि स्रीपात्राणाम् भाषा प्राकृतमेवऽस्ति । अत्र भाषा समृद्धिं सुष्ठ प्रतिभाति । निर्भयभीमव्यायोगे भीम-दौपद्याः संवादे संयोगशृङ्गारोऽपि दृश्यते । दौपदी राक्षसस्य स्थानं दृष्ट्वा कथयति स्वामिन्! यथा द्वयं भूमिः अस्थिमांस रक्तेन रञ्जिताऽस्ति। तत्र बीभत्सरसः दृश्यते।वने भयानकःरसः तु अस्ति एव। ब्राह्मण परिवारे एवं दौपद्यां करुणरसोऽपि दृश्यते। एवं रसानाम् वैविध्यं वर्तते किन्तु अत्र प्रधानरसः धर्मवीररसः[9] एवं युद्धवीररसः[10] दृश्यते। निर्भयभीमव्यायोगे व्यायोगस्य सर्वाणि लक्षणानि चित्रितानि सन्ति अत्र रामचन्द्रस्य बहुमुखी प्रतिभायाः दर्शनं प्राप्नोति।

---

[8] निर्भयभीमव्यायोगः-९.

[9] त्रासं मुञ्च द्रुपदतनये! नन्वसि ब्रूहि का स्यात्
क्रव्यादेऽस्मिन् सुभटगणना स्फूर्जदूर्जाजुषो मे।
दोष्णः क्रीडां किमु मम रणे सोऽपि जिष्णुःसहिष्णु-
र्विश्वस्थाम्नां कवलनपटुः पाण्डवःक्षत्रियोऽस्मि॥ -निर्भयभीमव्यायोगः-११

[10] बाहुर्लोकैकराहुः प्रथममपहतो दक्षिणस्कन्धबन्धा-
दन्धीभूतं व्यथाभिर्मुखमखिलमथो चूर्णितं पार्ष्णिघातैः।
भूयोभूयः प्रहत्योरसि रसितमहाकीकसैर्मुष्टिदण्डैः-
सद्यः कीनाशदासः समरभुवि मया कल्पितो यातुधानः ॥निर्भयभीमव्यायोगः-२५

Scanned with CamScanner